

ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ЕКСПРЕСІЇ В ІДЮСТИЛІ СИДОРА ВОРОБКЕВИЧА (НА МАТЕРІАЛІ МОВИ ОПОВІДАННЯ „ЦИГАНКА”)

У статті розглянуто семантико-стилістичні особливості функціонування експресивних конструкцій у мовистилі С. Воробкевича. Акцентовано увагу на функціональній транспозиції часових форм, повторах, порівняннях, неповних та незакінчених реченнях.

Ключові слова: експресивність, емоційність, транспозиція часових форм, порівняння, повтори, неповні та незакінчені речення, еквіваленти речень.

Людмила Томусяк

Грамматические средства экспрессии в идиостиле Сидора Воробкевича (на материале рассказа „Цыганка“)

В статье рассматриваются семантико-стилистические особенности функционирования экспрессивных конструкций в художественном стиле украинского писателя С. Воробкевича. Внимание акцентировано на использовании переносных значений разных временных форм, повторах, сравнениях, неполных и незаконченных предложениях, которые помогают отобразить колорит жизни буковинского края.

Ключевые слова: экспрессивность, эмоциональность, функциональная транспозиция глагольных форм, сравнительные конструкции, повторы, неполные и незаконченные предложения, эквиваленты предложений.

Ludmyla Tomusiak

Grammatical means of expression in the idiostyle of Sydir Vorobkevich (based on the story „Gypsy”).

The article deals with semantic-stylistic features of the functioning of expressive designs in the belles-lettres style of Sydir Vorobkevich. Attention is accented on the use of the figurative meaning of the different functional forms of tense forms, repetition, comparisons, incomplete and unfinished sentences which help to represent the colouring life of Bukovyna.

Keywords: expressiveness, emotionality, functional transposition of the tense forms, comparison, repetitions, incomplete and unfinished sentences, sentence equivalents.

Індивідуальний стиль – це та сукупність мовних засобів, якими послуговується митець і яка виділяє його мову серед інших мовців. „Ця системність індивідуального мовного стилю ґрунтується на взаємозв’язку і взаємозалежності мови і мислення, на когнітивному характері мови. Письменник не тільки вибирає мовні засоби, він мислить та переживає ними і тому здатний витворювати у своїй уяві і викликати в уяві читачів індивідуальні художні образи або їх відмінні риси” [5, с. 164]. Мова художнього твору пов’язана з експресивністю, яка є семантико-стилістичною характеристикою мовних одиниць. За енциклопедією „Українська мова”, „експресивність – це властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб’єктивного увиразнення мови. Через експресивність виразальних засобів мовець передає своє ставлення до повідомлення і до адресата” [8, с. 170].

Вияв експресивного найповніше притаманний усно-розмовному мовленню, у писемному мовленні він постає опосередкованим усно-розмовною стихією, поза введенням якої у писемну форму неможливим є вираження емоцій. Тому проблему експресивності у мові слід пов’язувати насамперед з проникненням усно-розмовних тенденцій у писемну практику, а художній текст, який зорієнтований на навмисний емоційний вплив на читача, завжди експресивний. Експресивність властива одиницям усіх рівнів мовної структури, вона сприяє деавтоматизації висловлювання, привертає увагу до відтінків думки, емоційних оцінок сказаного. Засобами вираження експресивності виступають різноманітні граматичні конструкції, однак кожен митець надає переваги тим чи іншим, це залежить від його манери письма.

Сидір Воробкевич – яскравий представник письменництва Буковини, який „ступив на ниву літературної і музичної творчості, освітньої та громадсько-культурної діяльності майже одночасно зі своїм славетним краєнином та сподвижником Юрієм Федьковичем і впродовж сорока літ невтомно працював як письменник, композитор, педагог, хоровий диригент, громадсько-культурний і церковний діяч” [6, с. 5]. Сидір Воробкевич – виходець з народу, і твори його – для народу, оскільки персонажі його творів – прості люди зі своїм горем, стражданнями, болем, життя їх – це дзеркало життя тогочасної України, а мова його творів – це жива, експресивна, багата і неповторна мова

Зеленої Буковини. Справжній майстер слова, Сидір Воробкевич уміє віднайти те особливе, що передає дух народу, його самобутність. В уяві читача завдяки вмiлому використанню різноманітних мовних засобів герої творів постають живими, незабутніми, „народними”. Безперечно, цьому сприяє вживання у мові творів граматичних конструкцій розмовного характеру, адже граматичний лад „художньої мови підпорядкований задуму письменника розкрити основну думку твору” [2, с. 418]. Найчастіше зі структурами, що мають у своїй семантиці відтiнок розмовного, невимушеного стилю, а відтак є експресивними у мові художнього твору, пов’язують уживання порівнянь, діалогів і монологів, еліпсисів, незакінчених речень, парцеляції тощо, а також різних граматичних форм у непрямому, переносному вживанні.

Метою нашого дослідження є виявлення експресивних граматичних засобів і з’ясування їх ролі у мовній канві творів Сидора Воробкевича, які, без сумніву, допомагають митцеві максимально наблизити їх до народної мови, відтворити колорит життя буковинського селянства кінця XIX – початку XX століть. Такі дослідження є актуальними, оскільки показують роль письменників у нормуванні і розвитку української літературної мови.

Індивідуально вжите слово, манера побудови синтаксичної конструкції, спiсiб структурування фраз, художнього мовлення загалом характеризують мовну особистість письменника. Митець витворює свій неповторний мовний світ відповідно до свого світосприймання, власної психології мовотворчості. „Роль мовця як творця висловлення надзвичайно велика, адже важливим є не тільки те, що мовець здійснює вибір структури, висловлення і відповідних одиниць номінації, якими він заповнює цю структуру, а й те, який спiсiб номінації втілить він у висловлення завдяки своїй комунікативній компетенції, знанням і здатності до творчості” [2, с. 180].

Мовна свідомість є визначальною ознакою мовної особистості, адже специфіка її мовної поведінки зумовлюється світоглядом. Перебуваючи у межах національно-мовної картини світу, письменник створює власну індивідуально-авторську, автономну картину світу митця. На зв’язок ідіостилю зі світоглядом автора вказує Л. О. Ставицька: „Категорія індивідуального створюється насамперед функцією повторюваності й закономірності, яка формує естетичне організуюче ядро кожного ідіостилю. Ця функція нерозривно пов’язана із значущістю певної художньої ідеї, мотиву або шматочка дійсності у структурі авторської моделі об’єктивної дійсності” [7, с. 12].

Сидір Воробкевич змальовував картини народного життя Західної України кінця XIX століття, „підспівував звукам болю чи радості бідного народу”. У його творах – „любов до рідного краю, співчуття людським бiдуванням, захоплення красою рідного слова й пісні, заклики їх шанувати й оберігати. Все це було співзвучне з думками і настроями тієї частини української спільноти Галичини й Буковини, зокрема молоді, якій не була байдужою доля народу та його культури” [5, с. 30].

Сидір Воробкевич більше відомий як буковинський поет, лірик, чиї твори глибоко споріднені з фольклорними джерелами. Однак писав він і прозові твори: оповідання, повісті, нариси. „За тематикою, жанрово-стильовими ознаками його проза мала багато традиційного, характерного для фольклору та творчості українських письменників – попередників і сучасників. Але було в ній чимало нового для літератури на західноукраїнських землях, української літератури загалом... Він, як і Ю. Федькович, правильно орієнтував інших письменників, своїх сучасників, на теми з народного життя, творче використання надбань фольклору та досвіду видатних майстрів слова” [5, с. 56-57].

Описові сільського життя, темі нещасливого кохання присвячене оповідання „Циганка”. Оповідь ведеться від першої особи, тобто авторське слово передоручене персонажу-оповідачеві. Оповідач – активний учасник подій, що описані. Це створює ефект максимальної правдивості розповіді. Мова твору є прикладом народнорозмовної стилізації.

Серед усіх частин мови найбагатшою стилістичною категорією є дієслово, що пояснюється різноманітністю морфологічних категорій, значень, форм дієслів. Безперечно, у системі дієслів усі форми стилістично виразні, але найпотужнішими є часові, особові та способові форми. У мові аналізованого твору спостерігаємо часту транспозицію часових форм. Найбільш поширеним явищем є використання так званого теперішнього історичного, який є найяскравішим типом переносного вживання презенса у значенні минулого, властивий перш за все розмовному мовленню. Його вживання супроводжується відображенням наглядної, образної уяви подій, про які розповідає мовець: *Ми з Максимом дуже кохалися. Було, чи на весілля, чи так куди з товаришами, ідемо все разом. Іде він куди – мене за собою кличе; іду я – його кличу. Один одного не покидаємось.*

Аж одного разу запримітив я: уже мій братчик кудись і без мене ходить, та все крадьком. Прийде було ввечері, кладемося спати, а Максим за кріс, оглядає, чистить, набиває та й кладе коло себе і сам кладеться неначебто спати. Засну я, пробуркаюсь уночі – його вже нема! (1, с. 226).

Автор використовує презенс, який виражає актуалізований минулий час, що метафорично отожднюється з теперішнім. Минулі події описано не просто як факт чи перелік фактів минулого, а так, ніби вони заново сприймаються і переживаються. Актуалізація минулого, що лежить в основі образного тлумачення минулого як теперішнього, є позамовним явищем. Використання такої граматичної форми надає висловленню експресивності. Чергування форм теперішнього і минулого часу при зображенні низки минулих подій дозволяє зацентувати увагу читача на найбільш важливих моментах розповіді, показати події так, як вони постають в уяві мовця: *Хороший був легінь, та й годі! Було, гуляє по весіллях, по храмах...устуди перший парубок. Дівчата, господи! – як пчоли до повного цвіту, до Максима линуць, а йому байдуже, тільки всміхається. А матері, то вже коло моєї тітки так увиваються, так ходять, самі не знають, де її садити...Тільки сміливіші сватаються з нею* (1, с. 225). Отже, теперішній історичний служить для імітації безпосереднього, живого мовлення, робить його емоційним, „справжнім”, якому читач вірить. Факт минулого у оповідача Сидора Воробкевича викликає сильний емоційний відгук, глибоке душевне потрясіння, яке живе у його серці. Тому минуле автор переносить у план теперішній, розповідаючи так, наче події розгортаються у момент мовлення, протікають перед очима читача.

Спостерігаємо також і інші функціональні транспозиції часових форм. Зокрема, майбутній вживається у значенні теперішнього історичного (чи минулого): *Одного вечора поклався я, поклався і Максим. То я ніби сплю-хроплю, а він тихцем встав, перекинув кріс через плече та й потяг... Місяць світить, небо зоряшлыве, видко, як у білий день. Де-де піде луна від його пісні, де-де соловії защебече, затьохкає* (1, с. 226), – *Циганки вірно кохають! А про моє безголова ти не журись!.. – Та й піде собі від мене, і вже. Так заповоніє гнівом, що й через три дні до мене не заговорить* (1, с. 227). Форми теперішнього-майбутнього виражають поняття узагальненої дії не безпосередньо, а через уяву про одну окрему подію, яка таким чином репрезентує собою цілий їх ряд. Такі форми вказують на дію, яка вже відбулася, однак разом з цим і таку, яка, з погляду окремого моменту минулого, ще повинна відбутися. У художньому мовленні це образно-експресивні засоби зміни часового плану розповіді.

У реченнєвій структурі автор часто використовує інші показники часу – темпоральні детермінанти чи підрядні частини складних речень з часовим значенням. Вони виконують текстотвірну функцію, оскільки „рухають” текст, передають динамічний розвиток сюжету: *Я ще ходити не вмів, як уже сиротою остався без батька та матері. Зараз після смерті матері – нехай їй земля пером – взяла мене тітка за свого...*(1, с. 225); *То, буває, після храму або весілля питаються тітка в Максима...*(1, с. 225); *Аж одного разу запримітив я...*(1, с. 226); *Одного вечора поклався я, поклався і Максим* (1, с. 226); *Якось уже після Покрови цигани...шатром стали за нашою Кирлібабою* (1, с. 228).

Повідомлення про розвиток подій із життя Максима автор граматично актуалізує поєднанням часових форм і темпоральних детермінантів. Виступаючи в ролі узагальнювальних сигналів розгортання сюжету, ці компоненти є дуже важливими у побудові тексту-розповіді. І хоча часові орієнтири не виражають конкретного значення, текст має характер послідовного викладу подій, які відбувалися. Кожна подія, кожне повідомлення про Максима, кожен етап його життя і кохання співвідноситься з певним часом. Значення детермінантів підсилює автор використанням при них часток (*то, аж, якось, вже, ще, і, а* тощо).

Сидор Воробкевич використовує граматичні форми пошанної множини, характерні для буковинського розмовного мовлення: *То, буває, після храму або весілля питаються тітка в Максима: „А що, – каже, – соколику, добре гуляв?”* (1, с. 225); *Та тітка тільки усміхнуться та весело поведуть очима по хаті* (1, с. 226).

Спостерігаємо, що у текстовій тканині оповідання „Циганка” вагоме місце займають порівняльні конструкції, семантико-стилістичний прийом, „який уживається в реченні з метою яскравішого і наочнішого визначення характеристики того чи іншого предмета або його ознаки шляхом зіставлення ознаки з ознакою, подібною в якомусь штриху з нею, або іншим предметом, типовим виразником певної ознаки (якості, властивості, дії)” [7, с. 185]. Понятійний зміст порівнянь, їх склад і характер спричинені ідейно-художнім замислом письменника. У творі, як у дзеркалі, відображена трагічна доля людини, яку погубило нещасливе кохання, бо „превелике, безпам’ятне кохання – а частенько так молодь кохається – тільки згуба молодому хлопцеві або дівчині” (1, с. 225).

Порівняння завжди є засобом вираження експресивності. Воно репрезентує ставлення мовця до повідомлюваного і виражає оцінне значення. Загальновідомо, що цей троп характерний для

мови фольклорних текстів. Саме усна народна творчість виступає джерелом порівнянь у творі: *Максим високий, неначе явір, молоденький, чорнобривий, кучерявий. І погляд у нього ясний та веселий, немов у сокола, що під небесами літає* (1, с. 225). Але справжня майстерність письменника полягає не тільки в тому, щоб використовувати скарбницю народної мови. Творчість письменника є лабораторією, де створюються нові яскраві індивідуально авторські засоби висловлення думки, виявляються нові (незвичні) логічні зв'язки і смислові відношення.

Активне використання порівнянь у розповіді героя робить мову Сидора Воробкевича яскравою, емоційною, експресивною і разом з тим народною, простою: *Сказано: залюблений – все одно, що п'яний* (1, с. 225); *Мара – хороша, як зірка на заранню. Личко в неї рум'яне, мов небо до схід сонця, очі чорні так і лискають, а брівоньки, сказати б, дві п'явки впились. Станочок високий, сама ж, як ясочка, в'ється* (1, с. 226); Обрані для порівняння образи (це, здебільшого, конкретні предмети чи явища повсякденного життя) виразніші, ніж предмети порівняння, і впливають на почуття читача, зворушують серце, створюють, малюють в його уяві живі картини. Найчастіше порівняльні звороти непоширені, оскільки жанр оповідання вимагає лаконічності: *В хаті у коваля Джувана невесело стало, сумно та тихо, мов у гробі. На постелі лежить Мара недужа, бліда, неначе стіна... Лице жовте, мов у мерця...* (1, с. 231). Використовує автор і складнопідрядні речення з підрядною порівняльною частиною: *Ясно блищала Бистриця, мов була сріблом посипана. Геть-геть видно полонину, неначе білою павутиною густо засновану. Там ходить собі циган самодин високий, молодий, хорошої вроди, самісінський, неначе б йому нудно було між другими циганами, ходить – когось дождає і не може дождатись* (1, с. 230);).

Особливої експресивності набувають фразеологізовані речення: *Не тільки світу, що в вікні, може, й краща є за неї* (1, с. 226); *Хіба ж у нас мало дівчат хороших і яких хороших, не стидно і панові сватати* (1, с. 229). Сидор Воробкевич – неабиякий майстер художньої деталі, яка виявляє вміння митця сказати багато в малому, деталь у нього є засобом розкриття теми, ідеї, тенденції. Він плідно послуговується порівняннями з метою зробити мову своїх героїв живою, образною, виразною, насиченою різними емоційними відтінками.

Письменник широко використовує і такий усно-розмовний прийом, як повтор словоформи чи словосполучення. На думку А. П. Загнітка, повтор є порушенням „синтагматичного ланцюжка і вже цією структурною особливістю спрямований на перетворення в експресивний прийом синтаксису” [с. 530]. Значного поширення набув повтор як стилістичний засіб, що підсилює образність персонажів і створює ефект розмовності: – *Що тобі, сину, що тобі? – питали стривожено тітка, припавши до свого сина* (1, с. 232); *Ніщо не вгамує закоханого, ніщо його не зупинить* (1, с. 225). Автор використовує різні типологічні види повторів: *Куди не піде, чи гуляє з товариством, чи так по вулиці ходить, то не то що молоде, а й старе дивиться на нього і не надивиться. Та хода пишна, той стан високий, ті кучерики та вусок чорнявий* (1, с. 225); *А явір аж віти свої розхилає, а у соловія аж голос в груді завмирає...* (1, с. 227); *Довго так було, довго бився-побивався він, нещасний, на могилі Марі...* (1, с. 233). Вживання таких форм наближає мовлення до фольклорного, але водночас це також яскравий засіб актуалізації тієї чи іншої форми слова, висловлення.

Художній текст завжди багатоплановий. Тому митець використовує різноманітні мовні засоби. Сидір Воробкевич використовує різні конструкції, що стосуються розмовного мовлення. Серед них часто трапляються структурно неповні побудови, іноді з єдиним вербалізованим членом чи кількома. Будучи продуктом дискурсу і тексту, неповні (і незакінчені) структури самі беруть участь у формуванні тексту. Маючи певну текстову потенцію, неповне висловлення, як і будь-яка синтаксична конструкція, сприяє реалізації текстових категорій. Для передачі схвильованого стану автор уживає неповні чи обірвані речення. „Обірвані речення – це конструкції, що є незавершеними в силу певних ситуативно-прагматичних чинників” [4, с. 166].

– *Чому ж її нема? Чому не приходиться?.. Може, не любить, може, з іншим сей вечір простояла? А може...* – *та й задумався* (1, с. 230). У цьому уривку автор, використовуючи незакінчене речення, створює певну атмосферу, „подібна побудова змушує читача активізувати увагу і зрозуміти те, що автор не артикулював” [4, с. 166]. Схвильований мовець не може далі говорити через свій стан.

– *Ох, любочко ж моя, крале мальованая! Та нині... – і не доказав; із-за куців, мов лискавка, лиснув кріс, а циган трупом повалився на землю* (1, с. 231). Тут незакінчене речення відтворює певні екстремальні умови, у яких відбувається мовлення [3, с. 47]. Незакінчені речення здебільшого є ознакою „схвильованого”, „пульсуючого” мовлення. З їх допомогою часто зображаються

найзагостреніші ситуації, оформляються найдраматичніші місця художніх творів. Їх уживають, щоб показати збентеження мовців, їх тривогу, розгубленість, відчай, горе, нерішучість, радість, двоїстість їх свідомості або захоплення.

Неповні речення є своєрідними засобами спілкування, конструкціями мовлення, їх „вміле використання забезпечує природність у вираженні думки й почуття, а в багатьох випадках і високу естетику слова” [3, с. 6]. Функціонування неповних речень зумовлене потребами комунікації. І перш за все, це економія мовних засобів, що спостерігається у розмовному мовленні. Найчастіше в оповіданні натрапляємо на контекстуальні неповні речення з еліпсисом підмета: *І сумний та задуманий став Максим. По цілих днях думає щось, придумує і по ночах не спить. Підозріває Мару за зраду і сам боїться того, боїться і спогадати щось непевного про свою любов... (1, с. 229); – Обіцялась вийти і не виходить! (1, с. 230)*. Незаміщена синтаксична позиція (у наведених прикладах – підмета) дозволяє активізувати, тобто посилити інформативну значущість членів речення, що виражають „нове”. Неповні речення і контекст, який його пояснює, тісно пов’язані між собою відношеннями доповнення. Зв’язок цей обумовлюється синсемантичністю неповних речень, які є синтагматично залежними.

Діалогічне мовлення відтворює живу розмову, тому у ньому переважають неповні структури: *– Так завтра? – почала знов Мара. – Чому ж аж завтра?.. Ні, нині вже! нині! Не верну до хати мого батька, що затроює моє життя, що зав’яже нам світ! Ні, не верну! (1, с. 230)*. Письменник майстерно передає розмову персонажів, імітуючи живе мовлення, чим досягає більшої виразності, активізує увагу читача і разом з тим характеризує внутрішній стан героїв (хвилювання, обурення тощо). У мові персонажів уживаними є і еквіваленти речень: *То, буває, після храму або весілля питаються тітка в Максима: „А що, – каже, – добре гуляє?” – „Ще й як, ніг не чую”, – одвітує Максим. „А котру сподобав? Чи не Кирилову Ганну?” – „От також!” – „Або ж вона не хороша, не багата?” – „Не тільки світу, що в вікні, може, й краща є за неї” (1, с. 226)*. Це зразок вмілого використання різних засобів експресивності. Неповні синтаксичні побудови, виступаючи конструкцією актуалізації, членують текст таким чином, що виділяють головне, найсуттєвіше, незважаючи на те, дія це чи ознака.

Отже, використання неповних конструкцій у художньому тексті – це стилістичне явище, яке належить до експресивного синтаксису і зорієнтоване на емоційний вплив на читача.

Спостереження над мовою творів Сидора Воробкевича доводять, що він послуговувався різноманітними експресивними засобами, прислухався до мови простих людей, яких показував у своїх творах, і тому зумів передати характер їх, розкрити і виявити глибини психології та індивідуальність кожного персонажа. Мовний простір творів талановитого буковинського письменника засіяний різноманітними мовними перлинами, що надають художньому мовленню експресивності і які властиві тільки його перу, його індивідуальній манері творчості. Вони переконливо доводять, що Сидір Воробкевич разом із своїм країнином Юрієм Федьковичем закладав міцний фундамент творення української літературної мови, дбав про її багатство, лелівав, беріг і збагачував її.

Література

1. Воробкевич С.
2. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : Вибр. праці / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 664 с.
3. Гуйванюк Н. В., Агафонова А. М., Шабат-Савка С. Т. Синтаксис неповного речення. Еквіваленти речень: Навчально-методичний посібник / Н. В. Гуйванюк, А. М. Агафонова, С. Т. Шабат-Савка; За ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2007. – 100 с.
4. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум. Науково-навчальний посібник / А. П. Загнітко. – Донецьк, ДНУ, 2002. – 289 с.
5. Мацько Л. І. та ін. Стилістика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; За ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
6. Никоненко П. Буковинський Жайвір. Сторінки життєпису Сидора Воробкевича. – Чернівці – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2011. – 324 с.
7. Ставицкая Л. А. Семантика лексических единиц в поэзии М. П. Бажана: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук / Л. А. Ставицкая. – Киев, 1987. – 17 с.
8. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
9. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 408 с.